

Frederik Barbarossa en de Noda in 1165

JOHANNA MARIA VAN WINTER

Tijdschrift voor
waterstaatsgeschiedenis
22 (2013) 1, 1-5

Inleiding

In het Oorkondenboek van Holland en Zeeland is onder nummer 158 een oorkonde van 1165 opgenomen, waarin keizer Frederik Barbarossa op verzoek van de bisschop van Utrecht en de graven van Holland, Gelre en Kleef enige bepalingen uitvaardigt in verband met de wateroverlast die door de onderdanen van deze bisschop wordt ondervonden.¹ De in origineel overgeleverde maar enigszins beschadigde oorkonde mist de opgave van maand en dag en is ook niet van een plaatsnaam voorzien, maar wordt gelocaliseerd in Utrecht in november 1165 in verband met een bezoek van keizer Frederik Barbarossa aan die stad in die tijd, waar hij op 25 november 1165 de abdij Oostbroek in zijn bescherming neemt.² Onder de getuigen van die oorkonde bevinden zich ook de graven van Holland en Gelre.

De keizer bepaalt dan het volgende: in de eerste plaats moet door de bewoners van die provincie waar de wateroverlast wordt ondervonden, een gracht (*aqueductum*) gegraven worden door het land dat in de volkstaal Noda heet (*terra illa que vulgo Noda dicitur*), op zo'n manier dat het water van de Rijn daarlangs zonder schade naar de zee, die daar dichtbij is, kan afvloeien. Verder bepaalt hij dat de dam in de Rijn bij het dorp Wich (Wijk bij Duurstede), die daar oudtijds (*antiquitus*) tegen wateroverlast is aangelegd, nu op verzoek van genoemde vorsten en hun getrouwen mag blijven liggen en onderhouden worden.

Een andere dam in de Rijn evenwel, die de graaf van Holland onrechtmatig en met geweld in de plaats *Steckede sive Suadenburg* (Zwammerdam) heeft aangelegd en die ook veel wateroverlast veroorzaakt, moet geheel en al worden afgebroken, zodat de Rijn weer ongehinderd langs een vrije en koninklijke weg kan afstromen, zoals hij vanouds placht te doen.

Deze oorkonde heeft diverse pennen in beweging gebracht, zowel over de dam bij Wijk, die er in 1165 dus al geruime tijd lag,³ als over de Zwammerdam, de koninklijke loop van de Rijn en de moeizame ontwatering van het veen.⁴ Maar wat de Noda betreft, is vrijwel steeds zonder discussie aangenomen dat dit zou slaan op de Nude bij de Grebbeberg tussen Rhenen en Wageningen.⁵ Maar is dat wel zo logisch? Er is nog een andere plek die daarvoor in aanmerking komt, en wel de Neude in Utrecht. In dit artikel wil ik de aannemelijkheid bepleiten van deze alternatieve locatie in verband met de steeds verschuivende rivierlopen van Rijn en Vecht in de binnenstad van Utrecht van de Romeinse tijd tot de late Middeleeuwen.

Noda en Neude

De oorkonde van de keizer uit 1165 werd uitgevaardigd in Utrecht, waar de belanghebbende vorsten ook bijeen waren gekomen. De dam bij Wijk en de Zwammerdam werden van een plaatsnaam voorzien, maar de gracht door de Noda niet, waarschijnlijk omdat die vanzelf sprak, bij een zitting van de keizer in Utrecht. Het bevel van de keizer is schoor-

1 A.C.F. Koch (ed.), *Oorkondenboek van Holland en Zeeland* (OBHZ), I, Eind van de 7^e eeuw tot 1222 ('s-Gravenhage 1970), 297-301, nr. 158, anno 1165 ca. nov.
2 OBHZ nr. 157, 1165 nov. 25.
3 C. Dekker, 'De dam bij Wijk', in: *Scrinium et Scriptura*, Opstellen betreffende de Nederlandse geschiedenis aangeboden aan Professor dr. J.L. van der Gouw, *Nederlands Archiefblad* 84 (1980), 248-268.
4 H. van der Linden, 'De Zwammerdam', in: I.J. Dutilh e.a. (red.), 'Met eerbiedigende werking'. Opstellen aangeboden aan Prof. mr. L.J. Hijmans van den Bergh (Deventer 1971), 119-131; G.J. Borger, 'De ontwatering van het veen: een hoofdlijn in de historische nederzettingen-geografie van Nederland', *Geografisch Tijdschrift* XI (1977), 377-387.
5 Zo ook H.P. Deys, *De Gelderse Vallei, Geschiedenis in oude kaarten* (Utrecht 1988), 48, en C. Dekker, 'De waterstaatsorganisatie', in: *Geschiedenis van de Provincie Utrecht*, I, tot 1528 (Utrecht 1997), 235. Wel wordt in de beredeneerde bibliografie achterin melding gemaakt van de afwijkende mening van Jongkees (zie noot 8), die door mij wordt gedeeld.

voetend uitgevoerd wat betreft de Zwammerdam⁶ en helemaal niet wat betreft de Nude bij de Grebbeberg, waar pas in 1473 octrooi werd gegeven voor het graven van de Bisschop Davidsgrift om dit gebied te ontwateren.⁷ De plek waar echter wel omstreeks 1165 een doorgraving tot stand is gekomen, is de dan nog onbemuurde Weerd in Utrecht in het verlengde van het huidige plein de Neude en de Oudegracht Noordzijde. Reeds J.H. Jongkees heeft in 1946 op die mogelijkheid gewezen.⁸ We moeten de veldnaam Neude of Nude dan niet opvatten als aanduiding van een plein, maar van een streek langs de oever van een rivier, die door geregelde overstroming moerassig is geworden. Zo was de situatie bij Rhenen en zo was ze destijds ook in Utrecht. De Neude was tot in de vijftiende eeuw een drassig terrein, totdat ze in 1441 voor het houden van een toernooi werd volgestort met zand.⁹ Wenden we de blik dus naar de waterstaatkundige situatie in de bisschopsstad in 1165.

Stadsarcheologie

Archeologische opgravingen in de noord-west hoek van de binnenstad, in de Waterstraat en de loodrecht daarop staande Jan Meijenstraat ten westen van de Oudegracht Noordzijde, in de jaren 1944-46, 1974, vooral 1979-81 en nogmaals in 1990, hebben spectaculaire vondsten opgeleverd van een oorspronkelijk snel van oost naar west stromende rivier met afgezonken schepen en houten beschoeiingen, die tussen het einde van de tiende en het midden van de twaalfde eeuw in zijn geheel langzaam opschoof naar het noorden, toen even tot rust kwam, om vervolgens aan het eind van de twaalfde eeuw in heel snel tempo verder naar het noorden op te schuiven met achterlating van grote hoeveelheden zand. De loop die toen bereikt werd, ging vervolgens functioneren als noordwestelijk deel van de Stadsbuitengracht.¹⁰

Die rivier was niet de Rijn, zoals vroeger gedacht werd. In 1971 werd namelijk onverwachts een beetje zuidelijker bij Achter Clarenburg een rivierloop naar het westen ontdekt in het verlengde van het oost-west lopende stuk van de Oudegracht dat altijd al was beschouwd als een oude Rijnarm.¹¹ De toen ontdekte rivier moet de Rijn zijn geweest. De rivier bij de Waterstraat was de Vecht, die in de Romeinse tijd vermoedelijk bij Vechten aantakte aan de Kromme Rijn en vervolgens steeds verder stroomafwaarts met de Rijn meekronkelde tot een punt buiten de binnenstad bij het tegenwoordige Rosarium en de voormalige abdij Oudwijk, waar op de kaart van Caspar Specht uit 1696 aangegeven staat: 'begin van de Vecht'.¹² Daarvandaan liep ze met een grote boog naar het noordwesten en splitste zich dan in twee takken die samen een eiland omsloten, de Weerd. De rivier die door de archeologen bij de Waterstraat is ontdekt, was de zuidelijke arm daarvan.

Havens en handel

De vondsten van schepen en beschoeiingen die dendrochronologisch gedateerd konden worden in de elfde en begin twaalfde eeuw, hebben geleid tot een nieuwe kijk op de geschiedenis van de oudste handelswijk van Utrecht, de wijk Stathe. Deze naam, die zoiets als helling voor schepen moet betekenen, komt voor het eerst en het laatst voor in de oorkonde van 1127 waarin bisschop Godebold de kooplieden toestaat om de gebruikelijke vier jaarmarkten te blijven houden 'aan het nedereind van de stad, dat Stathe wordt genoemd' (*in inferiori parte civitatis, que Stathe nominatur*). Hij had twee van die vier markten willen verplaatsen naar de nieuw gegraven gracht (*apud novum fossatum*), omdat de huizen daar steviger waren en de plek hem geschikter leek; maar na protest van de kooplieden, die betoogden dat zij sinds mensenheugenis rustig hadden gehandeld in de wijk Stathe (*in vico Stathensi*), staat hij toe dat ze overal waar ze willen hun handel mogen drijven.¹³

6 Borger, 'Ontwatering', 383-385.

7 Deys, Gelderse Vallei, 52.

8 J.H. Jongkees, 'Aanteekeningen over Utrechts oudste geschiedenis', *Jaarboekje van 'Oud-Utrecht'*, 1945-1946, 35-88, speciaal 53.

9 J.E.A.L. Struick, *Utrecht door de eeuwen heen* (Utrecht-Antwerpen 1968), 96.

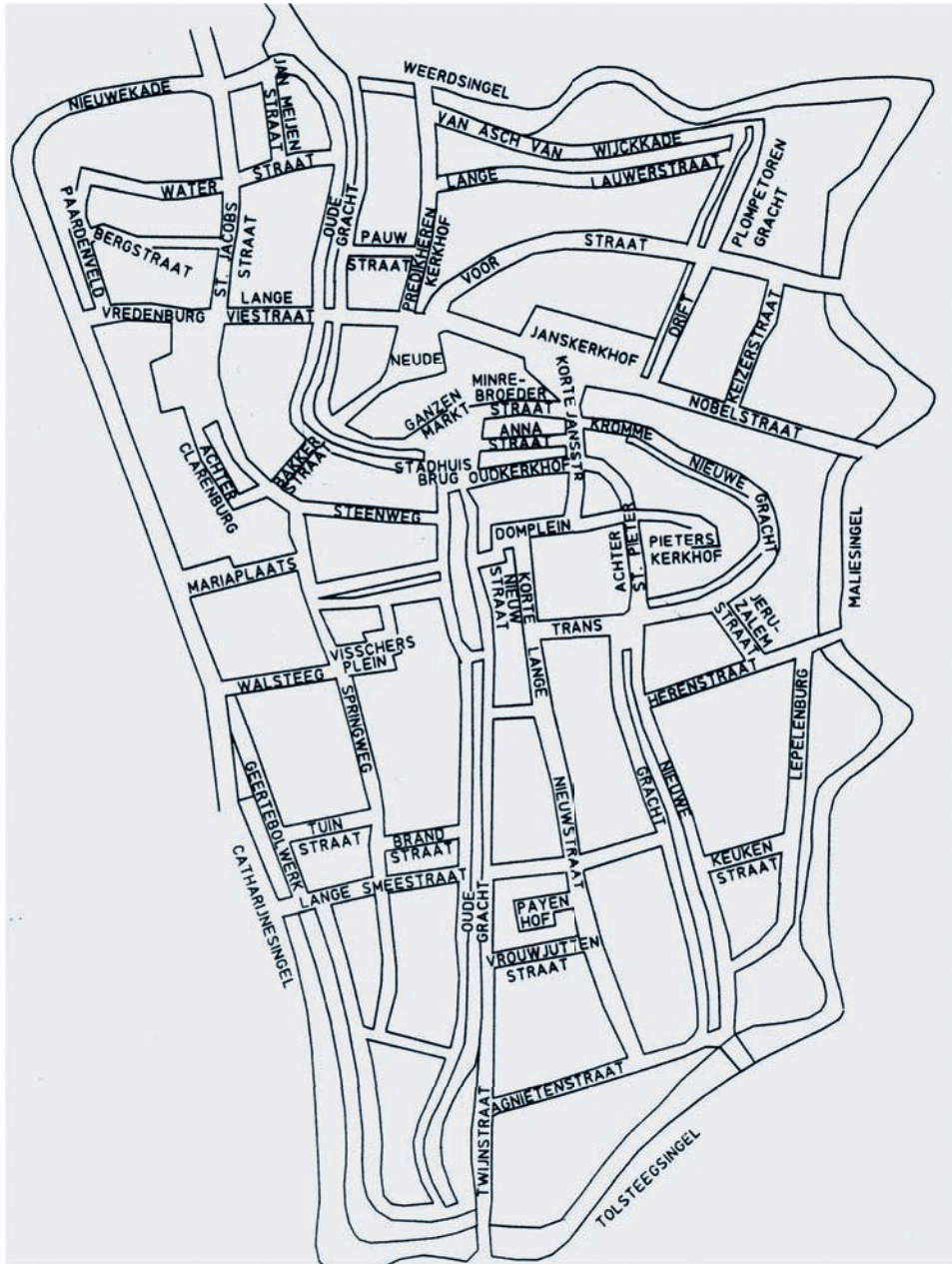
10 H.L. de Groot, 'Jan Meijenstraat e.o.', in: *Archeologische Kroniek van de Gemeente Utrecht (AKGU) over 1978-1979-1980*, *Maandblad Oud-Utrecht (MOU)* 54 (1981), 44-50; H.L. de Groot, E.M. Kylstra, 'Jan Meyenstraat e.o.', in: *AKGU over 1981*, *MOU* 55 (1982), 31-40; H.L. de Groot, C.A.M. van Rooijen, 'Waterstraat', in: *Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de Gemeente Utrecht [ABKGU]* 1990, 164-169; J. Vink, 'Waterstraat. Iets over de opgravingen in de voormalige Wijk C', in: *ABKGU 1926-1972* (Utrecht 1993), 256-259 (over de opgravingen van 1944-1946).

11 H.H. van Regteren Altena, H. Sarfatij, 'De verdwenen Rijnloop, Waarnemingen in de bouwput van V&D achter Clarenburg', I en II, in: *ABKGU 1926-1972*, 22-24 en 24-27 (berichten uit 1973).

12 De kaart van Specht is getiteld 'Caerte vande Vryheyd van de stadt Utrecht volgens decisie van den lare 1539'. Ze hangt in de hal van het Utrechts Archief in de Hamburgerstraat te Utrecht en is afgebeeld in M. Donkersloot-De Vrij, *Historische plattegronden van Nederlandse steden*, dl. 3, (Utrecht 1990), kaart 12.

13 S. Muller Fzn., A.C. Bouman (ed.), *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*, dl. I (Utrecht 1920), nr. 322, 1127 okt. 2 (verdacht), en OBHZ nr. 108 (verdediging van de echtheid). Men kan twisten over de interpretatie van de zinsnede over de betere plek en steviger huizen, of die op de oude plek of op de nieuw gegraven gracht slaat. Mijn interpretatie: de kooplieden willen in Stathe blijven, maar er is een andere groep die de nieuwe gracht beter vindt, en om die tevrede te stellen, mag men voortaan handel drijven waar men wil.

Afb. 1. Topografische plattegrond van de binnenstad van Utrecht. Overgenomen uit L.A. van der Tuuk, 'De natuurlijke ondergrond van de stad Utrecht', Historisch geografisch tijdschrift 14 (1996), 11-23 (tekening L.A. van der Tuuk).

¹⁴ C. van Rooijen, 'Utrecht in de periode 700-1200. Een archeologische geschiedenis van de stad en een vernieuwde kijk op de vicus Stathæ', *Jaarboek Oud-Utrecht* 2010, 5-46.

¹⁵ Hans van Rij m.m.v. Anna Sapir Abulafia (vert. en inl.), Alpertus Mettensis, *De diversitate temporum et Fragmentum de Deoderico primo episcopo Mettensi*, Gebeurtenissen van deze tijd en een fragment over bisschop Diederik I van Metz (Amsterdam 1980), 22-23 (boek I, hfdst. 10).

Tot voor kort werd altijd aangenomen dat de wijk Stathe gelegen moet hebben achter de oudste parochiekerk van de stad, de Buurkerk, langs het oost-west lopende stuk van de Oudegracht tegenover de Neude, ten westen van het Domplein. Weliswaar werden daar archeologisch in de tiende en elfde eeuw voornamelijk sporen van kerkelijke gebouwen aangetroffen en niet van gebouwen of aanlegplaatsen met een handelsfunctie, maar men kon zich niet voorstellen dat de civiele kern van de oude binnenstad sinds de dertiende eeuw niet altijd de kern van de burgernederzetting was geweest, naast de kerkelijke kern op het Domplein. Een paar jaar geleden is echter door Cees van Rooijen, een van de archeologen van de Waterstraat, de stelling geponeerd dat niet achter de Buurkerk bij de Oudegracht maar langs de Vecht bij de Waterstraat de wijk Stathe en de oudste handelsnederzetting van Utrecht moeten worden gezocht.¹⁴ Ook de haven (*portus*) die volgens de kroniekschrijver Alpertus van Metz in 1007 door de Utrechtse zelf in brand werd gestoken om een aanval van de Noormannen te voorkomen, zou daar te vinden zijn.¹⁵ Aangezien Stathe volgens de oorkonde van 1127 aan het nedereind van de stad was gelegen en

Afb. 2. Pre-kadastrale minuutplan van de stad Utrecht met omgeving, 1832. Met de vermoedelijke loop van de Rijn (lichtblauwe lijn) en die van de Vecht (donkerblauwe lijn), in de twaalfde eeuw voor de doorgraving van de Oudegracht Noordzijde en de Weerd circa 1165 en de stormramp van 1170.

het nedereind altijd het noordelijk deel, stroomafwaarts ten opzichte van het Domplein en aflopend naar de Zuiderzee, heeft betekend, moet ik hem daarin wel gelijk geven.

Stathe lag dus in het noordwesten van de stad aan de Vecht en niet aan de Rijn tegenover de Neude. Na 1127 wordt *Stathe* niet meer genoemd, wat ook klopt met de archeologische constatering van een rivier die eerst langzaam en daarna steeds sneller in de twaalfde eeuw naar het noorden opschuift met achterlating van een hoop zand. Deze rivier werd onbevaarbaar en dus onbruikbaar voor de handel. De nieuw gegraven gracht van 1127 was het zuidelijke stuk van de tegenwoordige Oudegracht, dat kort na de afdamming van de Kromme Rijn bij Wijk bij Duurstede (de dam bij Wijk) werd gegraven om de kooplieden van Utrecht een nieuwe verbinding met de Nederrijn en hun Duitse achterland te geven. De vier jaarmarkten liepen in betekenis achteruit, maar de weekmarkten van de stad bloeiden op en werden sindsdien gehouden vanaf de Stadhuisbrug langs de

Vismarkt en de Oudegracht Zuidzijde en naar het noordwesten ook op de Neude. Door de drassige grond aldaar werd dat terrein vooral als veemarkt en markt voor landbouwproducten gebruikt.¹⁶

De Neude moet in de Romeinse tijd een haven hebben gevormd, waar in het begin van de vorige eeuw archeologische resten van schepen en beschoeiingen zijn aangetroffen, die echter nooit goed zijn beschreven en geanalyseerd. De naam Kintgenshaven van één van de huizen aldaar herinnert daar nog aan. Maar deze haven raakte verstopt toen de Rijnarm die naar het westen stroomde – langs het oost-west gedeelte van de Oudegracht en de in 1971 ontdekte Rijnloop – vermoedelijk onder invloed van (een tak van) de Vecht ging ombuigen naar het noorden en daarbij langs het traject van de latere Oudegracht Noordzijde doorliep tot aan de Waterstraat. De Neude ligt precies in deze bocht van de Rijn. Dit ombuigingsproces, dat heel geleidelijk verliep, is vermoedelijk al in de Romeinse tijd begonnen en heeft zich tot in de twaalfde eeuw voortgezet, waarbij steeds minder water naar het westen stroomde, in de Oude Rijn via *Suadenburg* en Leiden naar Katwijk, en steeds meer water naar het noorden naar de Vecht. Bij Katwijk raakte de mond van de Rijn verstopt in de loop van de twaalfde eeuw, zodat overtollig rivierwater daar niet meer heen kon. Bij de Waterstraat verschoof de Vecht langzaam naar het noorden, waarbij de aansluiting met de Oudegracht Noordzijde vermoedelijk niet probleemloos verliep. Zo was de situatie in 1165, toen de graaf van Holland bij *Suadenburg* de Zwammerdam had aangelegd, die hij op bevel van keizer Frederik Barbarossa moest afbreken.

Gevolg van de doorgraving

De oplossing die werd voorgeschreven, lag in zekere zin voor de hand: verbeter de aansluiting van het water vanuit de Neude naar de Vecht en zorg dat dit kan uitstromen door de Weerd naar het noorden en verder langs de Vecht naar Muiden en de Zuiderzee. Die verlenging van de Oudegracht Noordzijde en doorgraving van de Weerd moeten toen dan ook hebben plaatsgevonden – maar met een onverwacht resultaat. Want in 1170 werd de stad Utrecht geteisterd door een watersnood, een stormvloed vanuit de Zuiderzee, die via de doorgegraven Weerd kon doordringen tot binnen de muren van de stad. Daar werd zeevis van het type ‘bollic’ (wijting) gesignaleerd, zoals ons wordt verteld door de kroniekschrijver Johannes de Beke en de *Annalen van Egmond*.¹⁷

Het terugvloeiende water van deze stormvloed heeft een blijvende verlegging van de zuidelijke Vechtarm bij de Waterstraat naar het noorden veroorzaakt en ook de loop van deze arm ten oosten van de Oudegracht Noordzijde langs de Lange Lauwerstraat naar de Van Asch van Wijckkade bepaald. De huidige noordelijke Stadsbuitengracht heeft dus in 1170 zijn definitieve vorm gekregen. Dat klopt met de waarnemingen van de archeologen betreffende de rivier die aan het einde van de twaalfde eeuw naar het noorden opschoof met achterlating van een grote hoeveelheid zand.

Besluit

We begonnen deze uiteenzetting met de vraag naar de *Noda* uit de oorkonde van keizer Frederik Barbarossa van 1165. Moeten we daarbij nog steeds aan de Neude bij Rhenen denken? Het keizerlijk bevel wordt door een moderne historicus als C. Dekker gezien als een politiek spelletje om de bij de zitting aanwezige graven van Gelre en Kleef tevreden te stellen zonder dat van uitvoering sprake is.¹⁸ Maar waarom zou dat nodig zijn? Mijn conclusie is daarentegen dat deze hele gang van zaken precies past bij een interpretatie van de *Noda* als de Neude te Utrecht met haar verlengde langs de Oudegracht Noordzijde en door de Weerd. Daarbij is gehoor gegeven aan het keizerlijk bevel, met blijvende gevolgen voor de Utrechtse binnenstad.

¹⁶ K. van Vliet, ‘Middel-eeuws Utrecht: een markt in ontwikkeling’, in: J. Brugman e.a., *Markten in Utrecht. Van de vroege Middeleeuwen tot nu* (Utrecht 1995), 8-43, aldaar kaartjes op p. 27 en 36.

¹⁷ H. Bruch (ed.), *Chronographia Johannis de Beke*. RGP grote serie 143 ('s-Gravenhage 1973), 125, caput 57 e; M. Gumbert-Hepp, J.P. Gumbert, J.W.J. Burgers (ed. en vert.), *Annalen van Egmond. De Annales Egmondenses. Het Chronicum Egmundanium* (Hilversum 2007), 256-257.

¹⁸ Dekker, ‘waterstaatsorganisatie’, 234-235; zie ook noot 5.